

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Révész Éva

Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bizánci–bolgár–magyar egyházi
kapcsolatokhoz

SZTE BTK

Történettudományi Doktori Iskola

Medievisztika Program

Témavezető: Prof. Dr. Makk Ferenc – Prof. Dr. Olajos Terézia

Szeged

2011

I.

A diszsertáció témája

A magyar nép keresztény hitre térésének, térítésének legkorábbi időszakáról csekély számú forrás ad hírt, melyek egy-egy pillanatképet jelentenek csupán ezen egy-két évszázadnyi periódusban, a X–XI. században. E térítések első szakasza a keleti kereszténységhez kötődik, erre irányult jelen vizsgálat is, hogy az írott kútfők adatait összevettem a régészeti adatokkal a keleti kereszténység magyarországi időbeli és térbeli elterjedésével kapcsolatban.

Kutatástörténet

A bizánci források felfedezése és közzététele óta számos kutató foglalkozott a magyarság keresztény hitre térésével. A bizánci forrásokat felhasználó jezsuita tudósok – Pray György, Kaprinai István, Karl Franz Palma – és az evangélikus Schwarz Gottfried nézetkülönbsége a későbbi történészek munkáiban is visszaköszönt. Az egyik nézőpont szerint Skylitzés korai bizánci keresztiségekre vonatkozó híradásának nem volt korabeli forrása és csupán visszavetítés, így nem fogadják el. E nézetet képviselte Fejér György, Karácsonyi János. A másik nézet hitelesnek fogadja el e híradást, és hívei ennek alapján rajzolták meg a magyarok korai kereszténységének történetét. E nézetet népesebb tábor vallotta, mint például Buday Ésaías, Péczely József, Kerékgyártó Árpád, Horváth Mihály, Szabó Károly, Marczali Henrik, Pauler Gyula, Szentkláray Jenő vagy Sztripszky Hiador. A források hitelessége körüli vita a XX. század első felének bizantinológusai – Moravcsik Gyula, Ivánka Endre – munkássága által jutott nyugvópontra. A fordulópontot követően a történészek az egyháztörténeten belül – annak részeként – foglalkoznak a témával, ugyanakkor a múltjuk feltárása miatt a keleti kereszténység története iránt nagyfokú érdeklődés az egyháztörténészek részéről tapasztalható, példa erre Mosolygó József, Timkó Imre, Berki Feríz vagy Pirigyi István írásai. Baán István munkásságának új források feltárása is köszönhető.

II.

Történeti adatok

A kereszténységre vonatkozó első ismereteit a magyarság még a honfoglalás, Kárpát-medencébe költözés előtt szerezte. Sem a honfoglalás előtti időkből, sem az azt követő fél évszázadból nincs biztos adatunk róla, hogy ezen ismeretek megszerzését túllépte-e a magyarság, azaz tértek-e a magyarok közül keresztény hitre, bár egyes nézetek szerint a magyar leletanyagban található bizánci keresztiek e térítések bizonyítékai.

A témára vonatkozó írott források száma igen csekély, így mellettük még a sphragistika, a nyelvészet, valamint a régészet által kínákozó lehetőségeket is ki kell aknázni, hogy újabb információkat szerezzünk. A szűkös forrásadottság is közrejátszik abban, hogy sokféle nézet megfogalmazására nyílt lehetőség.

A legkorábbi, forrásokkal adatható kapcsolatok a X. század közepén lezajlott keresztiségek voltak, melyekről Konstantinos Porphyrogennétos császár (913–959) *De administrando imperio* és Ióannés Skylitzés *Synopsis historion* című munkáikból értesülünk. Előbb Bulcsú az Árpád-fi Termacsu társaságában járt Konstantinápolyban 948 táján és hajtotta keresztvíz alá a fejét. A szigorú bizánci titulus-használat alapján feltételezik, hogy Termacsu ugyancsak megkeresztelkedett, hiszen a bíborbanszületett császár „barátom”-nak (φίλος) nevezi őt munkájában, mely titulus az antik római „amicus”-ra megy vissza.

953 körül Gyula, a Magyar Fejedelemség második méltósága ment Konstantinápolyba, ahol ő is megkeresztelkedett. Mindkettejük keresztapja maga a császár lett, és patrikios címmel, gazdag ajándékokkal tértek haza. Gyula egy szerzetest, Hierotheost hozta magával, akit Theophylaktos konstantinápolyi patriarcha (933–956) Turkia püspökévé szentelt. A szláv források – az ún. Nikon krónika és az ún. XV. századi gyűjtemény – még azt a többletinformációt is megőrizték, hogy Gyula a keresztégben az István nevet kapta.

A püspök konkrét működéséről nem szólnak más források, azonban pecsétek tanúskodnak róla, hogy három utódja is volt Theophylaktos, Antónios és Démétrios püspökök személyében. Utóbb, a X. század végét követően Turkia püspöksége metropólia rangjára emelkedett, amiről az Athos-hegyi Esphigmenu-monostor 131. sz. kódexe 61. lapjának rectóján és verzóján lévő 13. notitiájában, a XIV. századi athosi Dionysiu-monostor 120. sz. kódexében, valamint a XV. századi codex Parisinus Graecus 48. sz. manuscipumában található püspöklisták tanúskodnak. Az 1028. évi, Alexios Studítés konstantinápolyi patriarcha (1025–1043) elnökletével lezajlott konstantinápolyi zsinaton már Ióannés, Turkia

metropolitája vett részt, azaz ekkorra már bizonyosan metropólia ragjára emelkedett Turкия püspöksége.

A keresztlések sora nem zárult le a X. század közepén, hiszen a Gellért legenda elbeszéli, hogy Ajtony megkeresztelkedett Vidinben és Marosvárott monostort alapított. Ajtony legyőzését követően a területén megszervezett csanádi megye és püspökség élére került Csanád ispán és Gellért püspök a marosvári görög szerzeteseket az újonnan alapított oroszlámosi Szent György monostorba költöztette át.

Az oroszlámosi monostor mellett egy másik monostort is alapítottak az ezredforduló táján Veszprémvölgyben. A monostor tipikonja egyetlen görög nyelvű oklevelünk, mely 1109. évi, Kálmán-kori görög és latin nyelvű átiratban maradt fenn. A Szűz Mária *érseki* monostor első lakói görög apácák voltak, azonban Kálmán király (1096–1116) korára már a bencés rend tulajdonában volt.

A XI. század folyamán több ortodox monostor létesült az ország területén (Dunapentelén a Szent Pantaleon monostor /I. István–kori/, Visegrádon a Szent András monostor /I. András–kori/, Száva-szentdemeteren a Szent Demeter monostor /I. István–, I. András– vagy Salamon–kori/), két remeteség (Tihany–Oroszkő, Zebegény), és egy templom (Apostag). De építészeti stílusjegyeik alapján több egyházi épületet is kapcsolatba hoztak az orthodoxiával (Szekszárd, Pásztó, Feldebrő), melyek az országban dolgozó görög építőmesterek munkái lehettek, nem a lakói voltak orthodox szerzetesek, papok.

A fentebb vázolt eseményekkel összefüggésben számos kérdés körül ellentétes nézetek láttak és látnak napvilágot, mint például hol volt a gyulák törzsterülete (Erdélyben, a Tiszántúlon a Marosig terjedő területen, vagy Ajtony későbbi területével volt azonos); hol működött a püspök (egész Turkiában, ahogy címe is mutatja, és amit a bizánci diplomácia is feladatául szánt vagy a gyulák törzsterületére korlátozódott a működése); meddig működött a „türkök” között a püspök vagy utódja (a békeszerződés felmondásáig [958], az arkadiopolisi vereséig [970], ifjabb Gyula legyőzéséig [1003], Ajtony leveréséig [1028], bácsi és kalocsai egyházmegyék egyesítéséig bácsi székhellyel [1098 táján], még a XII. században is működött utódja, ahogy erről Kinnamos is tudósít [1164]); Ajtony mikor keresztelkedett meg és kiknél (Vidin eleste [1002] előtt bolgároknál vagy Vidin eleste után a bizánciaknál); mikor győzte le Ajtonyt I. István király (997–1000–1038); ki kezdeményezte a veszprémvölgyi monostor alapítását, mikor és kinek a részére épült fel; kire vonatkozik a tipikon „Στέφανος ... κρῶλης”-a; mit fed *érseki* monostor volta?

A korai liturgikus kódexekben található ünnepek között több található, melyek keleti keresztény hatásra vertek gyökeret ünnepeink között. Erre a kultusz megjelenésének időpontja (Szent Miklós), a szent keleti szokás szerinti ünnepnapja (Szent György, Szent Demeter), vagy akár az ünnep elnevezése, neve (Szent Iván, Vízkereszt) is utalhat.

E kutatások alapján a patrocíniumkutatás révén lehet felmérni a kultuszok elterjedését. Kutatásának buktatója, hogy sokszor nem rendelkezünk információval, amely alapján datálni lehetne, így egyértelmű keleti hatás sem mutatható ki megnyugtató bizonyossággal.

Hartvik (Hartwick) győri püspök Agenda Pontificalisa két görög szokás szerinti szertartást is említ (benedictio aquae, exorcizmus).

A László-kori törvények között további orthodox hatást mutató cikkelyek találhatók, ilyen szabolcsi zsinat papok nőülésére vonatkozó, valamint a nagyböjt kezdetét szabályozó rendelkezései.

A nyelvészet eredménye, hogy a magyar nyelv kereszténységre vonatkozó alapvető szókincsének egyik része a pannon szlávból (ka-i-horvát), másik része az ószlávból (bolgár-szláv) származik. A bolgár szlávból származó szavak közé például a *kereszt*, *karácsony*, *panasz*, *pap*, *szombat*, *vádol* szavakat sorolja H. Tóth Imre. A kutatók többsége a honfoglalást követő átvételt fogadta el, ebből kiindulva feltételezik, hogy az első térítéseknél bolgár-szláv papok közvetítettek, tolmácsoltak.

Az átvétel helyének meghatározását a helynévi anyag alapján kísérleték meg. Ennek eredményeképpen arra a megállapításra jutottak, hogy a bolgár népesség a földrajzi nevek alapján Budapesttől keletre a Bükk fennsíkig, a Börzsöny, Cserhát, Mátra, Bükk vonulatától délre, a Duna-Tisza közén, és ettől északra, a Hernád vonaláig terjedő területen, Erdélyben, valamint Szerémségben, a Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon feltételezhető. Míg Erdély népessége – nyelvi értelemben – egységesnek mondható, túlnyomó részt szláv nyelvet beszélt, csupán Dél-Erdélyben számolhatunk foltokban török nyelvűekkel.

Régészeti vizsgálatok és eredményei

A régészet több temetkezési szokást kapcsolatba hozott a keleti kereszténységgel: bizonyos kéztartásokkal temetkezés (rítus), a téglás sírok, illetve zarándokkeresztek, obulusok vagy torquesek mellékletként előfordulása jelzi az elhunyt orthodox hitét.

Elsőként a nyakperceket (torquesek) említem, melyekkel kapcsolatban azonban nem lehetett a keleti kereszténységgel való kapcsolatának bizonyítékát találni. Szerencsétlen körülmény, hogy e régészeti jelenségeket összegző tanulmány nem lábjegyzetes írásmű, így sem a hipotézis alapjául szolgáló tanulmány, sem a hipotézist felállító kutató személye nem

volt kideríthető eleddig. A torquesekkel kapcsolatosan ismert adat, hogy a római, majd nyomdokukon haladva a bizánci császárok feltehetően idegen származású testőrségének volt a rang-, pozíciójelző ékszere a nyakperec. A kora középkorban, talán éppen e testőrséget megjárt, majd hazatérő harcosok révén került át a hétköznapi viseleti elemek közé. Miután erre nem terjedt ki vizsgálatom, de az általam olvasott vonatkozó irodalomban sem fogalmazta meg senki, így óvatos felvetésként jegyzem ezt itt és most meg.

Az általam referenciaként használt korai bolgár leletanyag azt mutatja, hogy kis számban náluk is előfordult a nyakperec. Míg Szabó János Győző megjegyezte, hogy ellentétben a magyar használattal, a bolgároknál diadémként viselték az ezüsből vagy vasból készült torqueseket, addig a magam eredményei ezt annyiban módosították, hogy ez a megállapítás igaz ugyan a keresztény temetkezésekből előkerült darabokra, ellenben a korai, hamvasztásos sírokban található darabok közt a bronz és vas torques a jellemző, melyekről éppen a hamvasztásos temetkezés miatt nem állapítható meg, hogy diadémként vagy nyakperecként viselte-e egykori tulajdonosa.

Miután a bolgár leletanyagban elenyésző számban van jelen a torques, emellett a késői időszakban egészen eltérő volt mind anyagára, mind viseletére nézve, így annak lehetősége nem jöhet számba, hogy a bolgárföld a szokás közvetítő területe lett volna a Kárpát-medence felé.

Arról azonban rendelkezünk információval, hogy a bizánci seregben magyarok is harcoltak, így ennek révén hazahozhatták a szokást (a tárgy ismeretét) Bizáncból, majd viseleti elemmé (ékszerré) vált. Amit biztosan tudunk a nyakperecekről, hogy hazai készítmények, azaz nem kereskedelmi úton kerültek a magyar leletanyagba, és a X. század közepe tájától jelennek meg.

A korai bolgár temetkezésekben és az antikvitásban, majd bizánci érában betöltött szerepe alapján úgy vélem, hogy e viseleti elem megjelenésére, elterjedésére a skandináv, baltikumi és balkáni temetkezések szélesebb körű vizsgálata további információkkal szolgálhat.

A nyakperecre vonatkozó vizsgálat eredményének összegzését annak a kérdésnek a megválaszolásával zárom, hogy e tárgy viseleti szokása mutat-e bármiféle kapcsolatot a keleti kereszténységgel. A válaszom a fentiek alapján nemleges, mert az orthodoxiához tartozó területeken is már a keresztény térítést jóval megelőző, nyilvánvalóan pogány, hamvasztásos temetkezések mellékleteként is jelen van. A nyakperec tehát hétköznapi viseleti tárgy volt.

Az obulusadás szokását kicsit tágabb merítéssel már több kutató vizsgálta, de az utóbbi évek legkiemelkedőbb munkái Kovács László nevéhez fűződnek. A X. századi

obulusadást, beleértve a kézbe, szájba, szemre, mellre tett – azaz nem ékszer vagy dísz funkciójú – pénzmelléleteket igen kimerítő alapossgal dolgozta fel. E vizsgálat révén jutott arra a megállapításra, hogy a szokást Kercs vagy Kerszon környékén vehettük át, de elveti annak lehetőségét, hogy a bizánci egyház ebben szerepet játszott. A vizsgálataimat így ezen alapról indulva, egyik oldalról szűkítve, másik oldalról kitágítva folytattam le. Szűkítenem kellett a tekintetben, mert a keleti kereszténységgel „gyanúba” hozott szokás körébe a kézbe és szájba elhelyezett pénzeket sorolták, így a többi formáját kizárhattam a vizsgálatomból, viszont bővítenem is kellett a vizsgálatom időhatárára nézve a X. századról a kora Árpád-korra. A környező területek, a honfoglalást megelőző egykori államalakulatok temetkezési szokásaiból az obulusadás e két formája teljesen hiányzott, sem a felvidéki morva–avar–szláv temetkezésekben, sem a balkáni temetkezésekben nincs jelen, még a pénzmellékletes sírok is csupán igen kis számban találhatók meg. Az obulusadás szokására nézve Kovács László X. századra vonatkozó adattárából felhasználható 37 lelőhelyet sikerült további 66 lelőhellyel bővítenem! Az ebből nyert adatok és a korábbi eredmények alapján megállapítható, hogy az obulusadás szokása a kárpát-medencei temetkezésekben X. század első felében eleinte csekély mértékben jelenik meg, majd a hazai pénzverés kezdetét követően szélesebb körben terjedt el, és a középkor végéig megfigyelhető a temetkezésekben. A XI. századtól fokozatosan jelenik meg a környező területek temetkezési gyakorlatában az obulusadás szokása, például megfigyelhető a középkor folyamán végig a szerb és a bolgár temetőkben is.

A vizsgálatok eredménye alapján én egy autochton fejlődésű szokásnak vélem, amely vagy kezdetben nem rendelkezett, de utóbb esetleg kölcsönzött keresztény gondolati tartalmat is, vagy legalábbis háttérben a kereszténységgel összeférő eszme húzódott meg, melynek révén egyrészt a középkoron át végig megmaradt a Kárpát-medencei temetkezési szokások között, másrészt a környező területek lakosságának temetkezésében is „polgárjogot” nyert. Erre az adaptációs folyamatra a magyarság keresztény gyakorlatából több példa is ismert, ilyen például a Boldogasszony–kultusz. Ezek a „pogányság kereszténységbe történő békés átvezetését” szolgálták, amelyek igyekeztek összemenni a két hitvilág közti éles választóvonalakat. Ezt szinkretizmusnak nevezzük. [Így] a 11. század első felében megkeresztelkedett magyarság másfél–két évszázad alatt, nagyjából 1200 tájára immár a mindennapok gyakorlata alapján is kereszténnyé vált, keresztény módon élt.” [Kristó 1996.]

Az obulusadás szokásával kapcsolatban arra az eredményre jutottam, hogy esetében szintén nem keleti keresztény hatásról van szó, hanem egy magyar gyökerű szokás került átvételre a környező területeken.

A téglás temetkezések vizsgálatában nagy segítséget jelentett, hogy e témát részlegesen már többen feldolgozták. Így például Kovács László a karcagi Kápolnás-halmi temető monográfiájában egy külön fejezetet szentelt a téglás temetkezéseknek, Pap Ildikó Katalin pedig a Csongrád és Békés megyei középkori téglás temetkezések feldolgozását készítette el. Ezen adatbázisra építve és azt kiegészítve kezdtem el a téglás temetkezések vizsgálatát. 2009-ben a katalógusom összeállítása során – a budapesti temetők alapján – merült fel bennem annak lehetősége, ahol a téglás és köves temetkezések együttesen fordulnak elő, ott számos esetben antik előzmény is van, ezért e két temetkezési szokás összefüggésben lehet. Utóbb ugyanez a gondolat Gáll Erwin és Gergely András 2009 ősz végén megjelent monográfiájában is megjelent. Ezek nyomán kiterjesztettem vizsgálataimat a köves temetkezésekre is. A köves temetkezések katalógusának készítésekor került kezembe Garádi Sándor budapesti ásatásait feldolgozó tanulmányával, melyben ő már szintén felvetette a köves temetkezések oldaláról a kapcsolat valószínűségét és vizsgálatának fontosságát.

A hajdú-bihari Téglás temetője téglás temetkezéseinek ismertetése során Hámori Anna a téglás temetkezés szokásának előzményeként az antik és germán temetkezéseket jelölte meg. A pannóniai temetkezési szokások közt valóban jelen van, miként a kora középkorban az ún. Keszthely-kultúra temetkezéseiben is megfigyelhető e szokás. A kárpát-medencei germánok temetkezéseiből ugyan nem ismert, azonban a VII. századi Meroving-kori germán temetkezésekből van példa épített kősírokra. A bolgár temetkezésekben is megfigyelhető mind a köves, mind a téglasíros temetkezés.

A Kárpát-medencében a téglás és a köves temetkezés szokása 88 temető 176 téglás, 24 téglás-köves és 128 köves sírjában fordult elő. Három nagyobb típusa különíthető el: a) amikor egy, vagy néhány téglát helyeznek el lábhoz vagy fejhez, esetleg fej alá = téglás / köves, b) amikor részben vagy teljesen körülrakják a sírgödör szélét téglával = keretes, c) amikor a keret tetejére egy tetőt készítenek, lefedik a sírt = borításos / pakolásos. A legegyszerűbb változaton belül egyes eseteket, mint például a fejre, lábra, testre vagy kézbe helyezettek valamilyen hitéleti, esetleg babonás szokásnak gondolom, így azokat kizártam az elemzésből. A fej alá helyezett téglák feltehetőleg a fej alá tett nyerget helyettesítették, avagy annak mintájára alakulhatott ki a szokás, így azokat sem használtam fel az elemzéshez.

A két szokás egyaránt a X. század közepétől kezdve jelenik meg Erdélyben: Kolozsvárott a köves, míg több gyulafehérvári temetőben a téglás temetkezés szokása, mely a XI. századtól nyitott temetőkben megmarad. A téglás temetkezés szokása a X. század végével a Tiszántúlon, majd ezt követően az egész ország területén megjelenik, sőt a XII. században a felvidéki temetőkben is. Ezt megelőzően a felvidéki területeken már a X. századot

megelőzően nyitott temetőkben is kizárólag a köves temetkezés szokása van használatban. A téglás–köves és köves temetkezések esetében igen gyakori, hogy antik előzményekre települt vagy annak közelébe nyitott temetőről van szó, sőt gyakori, hogy római kövek, téglák felhasználásával készítik el a sírokat.

Az a véleményem, hogy az egyes típusok nem egy fejlődési sort képviselnek, bár egy-két esetben az egyszerűbb változat megjelenése időben megelőzi a magasabb színvonalat képviselő változatot, de erre nézve is a korai temetők jelentik a cáfolatot, mivel ott együttesen találhatók meg az egyszerűbb és magasabb színvonalú változatok.

A szokás kialakulásában és elterjedésében, amint e véleménynek már Stanojev Nebojša is hangot adott, szerepet játszott az az általános eszme, hogy az öröklét számára a romlandó testet megőrizték és háborítatlan nyugalomát, békéjét biztosítsák. Ezt a célt szolgálták a koporsó, a szarkofág, miként a téglás és kőkonstrukciós sírok is. A szokás eredete az antikvitásra megy vissza, amely az antik Rómától (értsd: Római Birodalomtól) került átvételre, Bizáncon és a bolgárokon át – Erdélyen, mint közvetítő területen keresztül – került be a magyar temetkezési szokások körébe.

A rítus, azaz azon kéztartások vizsgálata, melyek keleti kereszténységre vezethetők vissza, számos neves kutatót foglalkoztatott. A bolgár temetkezéseket összefoglaló monográfiájában Živka Važarova vetette fel, hogy minden – a pogány kori temetkezésből még hiányzó – kartartás keresztény temetkezési szokást tükröz. Ezt az elméletet vette át Török Gyula, valamint az ő nyomán Szabó János Győző szélesítette ki azt a sarudi temető feldolgozásában, utóbb pedig egy önálló – e témát vizsgáló – tanulmányban. A temetkezési szokás gyakorlatát egy írott forrásadat is erősíti, a XIII. századi vitairat, melyet Konstantin Stilbés, Kyzikos metropolitája írt. A bolgár temetkezések referenciavizsgálatát Takács Miklós végezte el, melyben arra az eredményre jutott, hogy „a Kelet-Balkánon a felsőtesten különböző módon elhelyezett alkarok...az elhunyt kereszténységére utalnak”. De a magyar leletanyag vizsgálatával kapcsolatban a szokás felhasználásával kapcsolatban óvatosságra intett annak buktatói és esetlegessége miatt.

A magyar leletanyag a rítus igen csekély mértékű jelenlétét mutatja, hiszen a temetkezések csupán 7,7 %-t teszi ki a vizsgált temetőkön belül. A X. században a Tiszáról keletre, a Tisza vonalán végig és a Felső-Tisza-vidéken számos temetőben megjelenik, a X. századtól használt temetők között már megtalálhatók a partiumi temetők is, majd a XI. századtól a Körösöktől délre a Tisza–Maros–Körös-közébe, valamint a Marostól délre a Tisza mentére szorul, húzódik vissza a szokás. A Felső-Tisza-vidéken csupán egy-két temetőben figyelhető meg.

Megtalálható néhány dunántúli és felvidéki temetőben is, de amíg az előbbi területen a száma enyhén növekszik, addig az utóbbinál csökkenő tendenciát mutat. Erdélyben mindvégig megfigyelhető két területen: a kolozsvári temetőkben, valamint a gyulafehérvári és környéki temetőkben.

Elfogadva, hogy Hierotheos püspök működési területe, illetve a gyulák szállásterülete eleinte a Tiszántúlon volt, és csak utóbb húzódtak be Erdélybe (fiatalabb Gyula, azaz Prokuj idején), akkor a rítus vizsgálatának adatai a történeti források alapján felállított képletet alátámasztják. Azonban a többi adat jelenléte óvatosságra int e következtetés levonásával kapcsolatban, hiszen a többi eredményt már nem lehet ily módon megfeleltetni a történeti adatoknak. Kézenfekvő magyarázataként kínálkozik, hogy az itt maradt bolgár papok vagy Hierotheos és munkatársai térítő tevékenysége eredményét lássuk benne, azonban ezt csupán hipotézisként lehet megfogalmazni. Ugyanígy magyarázat lehet az, hogy a szokások e kettős identitású területen kölcsönhatásba léptek, és a nyugati keresztények is átvették, vagy egyes személyek, közösségek nyugati keresztényként továbbvitték szokásaikat és így általánossá vált, szélesebb körben meggyökerezett. Az első esetben szerepet játszhatott a bizánci rítusú Sarolt fejedelemszónyi méltósága és keleti keresztény környezete a fejedelmi területen, ez a tény egyúttal a dunántúli temetkezésekben a rítus jelenlétének egy részére is magyarázatként szolgálhat.

Összegzésképpen elmondhatom, hogy a rítus mind a referenciavizsgálatok alapján, mind a fentebb említett bizánci forrás alapján keleti keresztény gyökerű temetkezési szokás. A vizsgálat eredményei magyar vonatkozásban területi elterjedés szempontjából egyrészt a történeti adatokkal egybehangzóan figyelhetők meg, másrészt azonban nincs rá megfelelő magyarázat, legfeljebb feltételezések szintjén, így messzemenő következtetések levonására nem alkalmas, csak azokban az esetekben, ahol ezt a történeti adatokkal együttesen lehet felhasználni.

A bizánci kereszteknek két típusa ismert, az egyszerű és ereklyetartó mellkeresztek. Ez utóbbinak időben, eredet szempontjából és formailag is elkülönülő két fajtája van: a korábbi jeruzsálemi, avagy szentföldi és a későbbi kijevei. Radmilo Petrovič impozáns anyaggyűjtéséből ismert, hogy e keresztek Közép–Kelet–Európa jellegzetes lelettípusai, melyek elsősorban az orthodox területekre jellemzőek.

A keresztek kutatása kapcsán két táborra oszlanak a szakemberek. Egyik nézet szerint korai időszakban e tárgyak a kereskedelmi kapcsolatok révén kerültek be a magyar leletanyagba, a kereszt csupán divatékszer, viseleti elem. E nézetet egészíti ki Lovag Zsuzsa

azzal, hogy a XI. századtól már a szentföldi zarándoklatokhoz köti. A másik tábor a bizánci térítésekkel és keleti kereszténységgel hozza kapcsolatba a jelenlétüket a temetkezésekben.

A kereszt a hit kifejezője, a keresztény vallás legfőbb szimbóluma volt, mely – ellentétben napjaink szokásával – nem divatékszer volt, hanem meggyőződés, hovatartozás jelzésére szolgált. Ebből következőleg akár Jeruzsálemben, illetve a Szentföldön készült, akár egy utánszobát gyártó közelebbi műhely terméke volt, mindenképp a hitbeli hovatartozást jelezte a külvilág felé viselője, használója részéről.

Így véleményem szerint ezek a kereszték a honfoglalás kori sírok esetében a kereszténység egyes elemeinek, szokásainak, gondolkodásban való megjelenésének korai stádiumát jelzik, mikor már az új vallás is teret hódít, de még a régi is jelen van. A korai bizánci térítés nem egy államszervezés keretében államvallássá tétel szándékával zajló felülről támogatott térítés volt, így a vallás letisztulására és „egyeduralkodóvá válására” hosszabb idő állt rendelkezésre. Ennek következménye, hogy a pogány elemek mellett lassan teret hódít, majd utóbb kiszorítja azt (ti. a pogányságot) a kereszténység, ahogy fokozatosan letisztul.

A temetkezési szokások vizsgálatának végeztével a munkahipotézisekkel kapcsolatban azt kell megállapítsam, hogy felemás eredmény született. Azon titkos remény élt bennem, hogy e kutatások során további régészeti jelenségre, temetkezési szokásra bukkanok, amely a keleti kereszténységgel kapcsolatba hozható, ezáltal ezek vizsgálata révén további információk forrásokat nyerhetünk e téma kutatásához. Sajnálatos módon, nemhogy újabb lehetőségekre bukkantam volna, de az eredendően vizsgálat alá vont temetkezési szokásoknak sem mindegyike hozott pozitív eredményt.

Ami e részleges pozitív eredmény mellett a vizsgálatok további eredményeként elkönnyelhető az az, hogy e temetkezési szokások vonatkozásában egy teljességre törekvő katalógus elkészülte mellett az adott téma összefoglalását is igyekeztem elkészíteni, ami ezáltal kiindulópont lehet jövőbeli, az adott témára irányuló más kutatások számára .

Történeti-régészeti összevetés

Megállapítható: a régészeti források – azaz az öt temetkezési szokás – vizsgálatának eredménye alapján kettő szokás – ti. a rítus és a kereszték – adatai kellő óvatossággal bevonhatók a történeti kútfők mellé kiegészítő forrásadatként.

A Bizánci Birodalom mindenkori diplomáciai eszköztárának egyik eleme volt a térítés, mellyel a magyarsággal kapcsolatban is élt. Ez különösképpen a X. században lehetett jelentős, mikor egyrészt a magyarsággal egy új terület, a Kárpát-medence feletti befolyást is

megszerezhették ennek révén, másrészt a magyarok ekkor még nem kötelezték el vallásilag magukat. A X. század magyar „külpolitikája” is elsősorban a keleti térítéseknek kedvezett, melyet még erősítettek a magyarság korábbi, honfoglalást megelőző kapcsolatai és az ott szerzett tapasztalatok is. A magyarok megtérésénél a Font Márta által vázolt szakaszok végigkövethetők: a megkeresztelkedés előzményei („információs” szakasz), egyes előkelők szórványos megkeresztelkedése, az uralkodó keresztény házasságát követő misszió, kényszerrel történő tömeges keresztelések, az egyházi hierarchia kialakítására tett lépések, a keresztény szokásrendszer kényszere (törvények), a keresztény misszió kiváltotta reakciók: lázadás és szinkretizmus, „saját” szentek kultusza, a mentalitásváltás. [FONT 2005. 93–94.]

A X. század közepén a Magyar Fejedelemségbe, azaz Turkiába érkező Hierotheos megkezdte térítő tevékenységét. Püspöki címe mutatja a bizánci udvar szándékát, miszerint „Turkia”, azaz az egész Magyar Fejedelemség térítésének munkáját kapta feladatául. Az analógiák alátámasztják azon feltételezést, hogy nem egyedül érkezett, hanem többedmagával, azaz voltak munkatársai. Erre enged következtetni Konstantin-Cirill és Metód térítő tevékenységéről szóló híradások – azaz a legendáik –, melyekből ismert, hogy minden útjukon többedmagukkal vettek részt, munkatársakkal együtt végezték feladataikat. De ugyanez figyelhető meg a nyugati térítők munkája során is, például Adalbert vagy Querfurti Bruno is társaival együtt indult el térítő útjára.

A hagyományos nomád vallási tolerancia feltehetőleg nem gördített akadályt Hierotheos és munkatársai, valamint mellette működő tanítványai térítő tevékenységének. De emellett a bizánci megkeresztelkedések következtében feltételezhető, hogy politikai megfontolásból sem a fejedelmi törzs, sem Bulcsú törzsének területén nem ütközött akadályba tevékenységük. A működésük akadálytalansága alatt nem azt értem, hogy biztos eredményre is vezetett (volna) ez a működés, hanem hogy mozgás- és cselekvési szabadságot biztosított számukra.

Ellenben számolni kell szerény létszámukból fakadó korlátaikkal, mint működésük objektív akadályával. Hierotheos és munkatársai együttesen is csupán a gyula törzs népessége töredékének pasztorációs igényét voltak képesek kielégíteni. A munkájuk kiszélesedése fokozatosan mehetett végbe, avval párhuzamosan, ahogyan tanítványokat tudtak nevelni. Ez nyilván néhány év alatt bekövetkezett, amint erre jó analógiaként szolgál Metód tevékenysége, avagy Gellért legenda adata a magyar papok nevelésének kezdetéről.

Véleményem szerint tevékenységüket, amíg voltak potenciális híveik, folytatták Hierotheos és utódai. Gyuláról azt írja Skylitzés, hogy *„megmaradt hitében, ő maga nem intézett soha betörést a rómaiak területére”*. Ez alapján kikövetkeztethető, hogy sem a 955-ös

Lech-mezei vereség vesztesége, sem a 958 után újrainduló délkeleti kalandozásokba nem kapcsolódott be, így azok következményei sem érintették őt és törzsét. Emiatt úgy vélem, hogy nem kényszerültek a külpolitikai helyzet miatt akár riadtan, akár nyomásra távozni a gyulák törzsétől. A riadalom és félelem egyébként sem volt a térítésre vágyó, vállalkozó középkori szerzetesek jellemző vonása, hiszen ezen időszakra igencsak jellemző motiváció volt a mártíromság koronájának elnyerésére irányuló magatartás. Emiatt indult a poroszokhoz Adalbert a társaival, János és Benedek remeték a lengyelekhez, Querfurti Brúnó és társainak útjait is ez motiválta.

A gyulák törzsterületén, majd az ifjabb Gyula (Prokuj) 1003-as leverését követően Ajtony területén folytatták pasztorációs tevékenységüket 1028 táján bekövetkezett leveréséig. Az egyébként keresztelést követően is pogány életmódot folytató Ajtony görög monostor alapítása így nyer értelmet, melyhez segédkezet kapott a „görögöktől”. A keresztelést követően Bulcsú, aki hasonlóképpen pogány életvitelét folytatta tovább, nem alapított monostort, nem hozott térítőpapot, de nem is kapott támogatást a „görögöktől”. Ez állhat a monostoralapítás és Ajtony bizánci támogatottságának hátterében, hogy segédkezet nyújtott a görög püspöknek és munkatársainak térítómunkájuk folytatásához, ami megfelelőképpen nagy érdem volt ahhoz, hogy a bizánci császár védelmét élvezze pogány életmódja ellenére is, és megtehetette, hogy *„István királynak pedig nem adta meg a tiszteletet semmiben”*.

Ajtony leverését követően, István király egyházszerzése, melyet a nyugati egyház keretein belül valósított meg, már nem tette lehetővé egy párhuzamos bizánci hierarchia működését az ország határain belül, így ekkor kerülhetett sor a görög püspök távozására.

A történeti forrásokot tárgyaló fejezetben ismertettem Hierotheos működési területére vonatkozó számos nézetet, melyek három eltérő véleménycsokrot alkottak. Természetesen az első kettő hátterében az áll, hová is lokalizálják a gyulák törzsének területét. Az egyik szerint a Tiszától keletre elterülő terület, a másik Ajtony területével tartja azonosnak a gyulák területét, míg a harmadik – feladatával szinkronban – egész Turkia területére feltételezi működését.

Itt van lehetőségem segítségül hívni a rítus vizsgálati eredményeit, és óvatosan megfogalmazni azt a véleményt, hogy míg a primér pasztorációs területe a Tiszántúlon volt, úgy utóbb, Sarolt házasságkötését követően a kíséretében lévő papok révén jelent meg a dunántúli temetkezésekben is a rítus. Természetesen ezzel nem azt kívánom mondani, hogy ott minden egyes temetkezés egy-egy keleti kereszténynek a sírja, csupán azt, hogy hatást gyakoroltak, melynek során a szokás átvételre kerül(het)et.

Sarolt és keleti keresztény udvartartásának megjelenése a Dunántúlon eredményezte a veszprémvölgyi monostor alapítását is, mely elsődlegesen az ő „lelki szükségleteit” volt hivatott ellátni. Így a latin renovatióban említett „monostor kezdeményezője” maga Sarolt lehetett. Az oklevél kiállítására István uralkodás alatt, egy későbbi időpontban került sor. Feltehetőleg nem a lelegején, hiszen akkor még nem voltak gyermekei. Így kerülhetett utóbb a monostorba István húga, lehetett támasza Gizellának is, végezetül a házasságkötést megelőzően Imre bizánci menyasszonya is e „családi körben” nevelődhetett.

A régészeti vizsgálatok eredményei egy érdekes jelenségre is rávilágítottak. Hosszasan az erdélyi területek fehér foltként világítottak a térképen, amit annak tudtak be a kutatók, hogy nincsenek közzétéve a vonatkozó ásatási anyagok. 2008-ban Gáll Erwin doktori disszertációjának köszönhetően ez a helyzet megváltozott, az erdélyi ásatási anyagok hozzáférhetővé, ismertté váltak. Ennek segítségével volt lehetőségem a disszertációmban ezen adatokat is felhasználni.

A bolgár kutatás – saját és magyar forrásokat felhasználva – arra az eredményre jutott, hogy a Kárpát–medencében lévő bolgár fejedelmeket (Zalánt, Ménmarótot, Galádot) még a X. század elején legyőzték a magyarok [DIMITROV 1998. 355.]. Ezzel szemben a magyar kutatás egy vonulata pedig egy később időpontra teszi a bolgár fejedelemség bukását, a X. század első felében feltételezi a dél-erdélyi bolgár fejedelemség létét. Gáll Erwin ezzel kapcsolatosan egy óvatos álláspontra helyezkedett: „Tehát arra a történeti kérdésre, hogy 896 utáni években a magyarok kiterjesztik uralmukat Dél-Erdélyre vagy sem, régészeti leletanyag alapján egyelőre *nem lehet válaszolni*. A leletanyag alapján leszögezhető azonban, hogy a X. század közepe táján jelentős *betelepítések* kezdődhettek a Maros-völgyében, amely a leletanyag tipológiai kapcsolatai alapján egyértelműen nyugati irányból, az alföldi tájról történhetett.”

Ha bolgár fennhatóság volt, akkor egyrészt bizánci és bolgár típusú leletanyagnak, másrészt keresztény temetkezéseknek is kellene jelen lenniük a területen. A bolgárok felülről támogatott krisztianizációja az államszervezés keretében ekkor már fél évszázada zajlott, így a peremvidéken legalább részeredményeket kellene mutatnia.

Valószínűsíthető, hogy magyar fennhatóság a század közepétől érvényesült a területen, de a gyulák beköltözése később történt, a század utolsó harmadában, végén. Ez azonban még mindig nem ad magyarázatot arra a problémára, hogy a régészeti leletek alapján megnyugtató módon nem állapítható meg hová tartozott Dél-Erdély a X. század első felében.

Dimitri Obolensky nagyszabású Bizánc-monográfiájában azon véleményre jutott a magyarsággal kapcsolatban, hogy „III. Béla 1196-os halála jelzi annak a kétszázötven éves időszaknak a végét, amelyben Magyarország – annak ellenére, hogy formálisan a nyugati kereszténységhez tartozott –, számos tekintetben a nemzetek bizánci közösségének a tagja volt”. Obolensky e megállapítására Kapitánffy István reagált igen kimerítő alapossággal „Magistra Gentium. Bizánci hatások a középkori Magyarországon” című írásában, cáfolva Obolensky véleményét. Írásából most csupán néhány megállapítást emelnék ki, ahol közvetlen kapcsolódási pontok vannak az általam tárgyalt témához.

Obolensky Moravcsik Gyula eredményeit felhasználva jutott erre a végső következtetésre, melyet a koronaküldésekre, dinasztikus kapcsolatokra, szövetségekre alapoz. Mindennek ellenére, hogy a korai századokat e kapcsolatok át-, meg átszöttek, a magyarok alapvetően a latin rítusú kereszténység mellett kötelezték el magukat, és ezáltal a latin kultúra és írásbeliség határozta meg a magyarok műveltségét a középkorban. De nem szabad megfeledkezni arról, hogy kelet és nyugat választóvonalán, két nagy birodalom között értelemszerűen mindkettő hatást fejtett ki, azaz a latin mellett a bizánci kultúra is hatást gyakorolt a magyarságra. Ezt bizonyítja több egyházi épületünk, melyeknél bizánci építőmester működhetett és melyeken – annak ellenére, hogy latin rítushoz tartozó egyházi épület volt – a görög építészet stílusjegyei figyelhetők meg. Ugyancsak a kettős hatás lehetősége jelentkezik a szentek tiszteletében, a védőszentek (patrocíniumok) kiválasztásában is. Ezek vizsgálata során nem elhanyagolható a kronológiai szempont figyelembe vétele. Jó példa rá a Szent Miklós kultusz, melynél ismert tény, hogy István király ereklyezsákmányának köszönhetően kultusza már a XI. században megjelent a magyarok körében, ellenben Európában azt követően terjedt el a tisztelete, miután a XI. század végén (1087) Bariba érkezett ereklyéje.

Számos példa hozható arra, hogy a bizánci kultúra hatást gyakorolt a magyarra, mint például az egyházi építészet (egyedülálló alaprajzi kiképzésű, bizánci stílusú szekszárdi és feldebrői monostortemplomok), bizánci stílusú casula (koronázási palást; bizánci szövetre, selyemmel és technikával görög apácák által hímzett papi miseruha, melyből kettő is készült), ennek ellenére a Magyar Fejedelemség, majd Királyság a latin nyugat mellett kötelezte el magát és ezen az úton haladt végig.

Hermann Egyed egy igen népszerű hiedelemnek adott hangot magyar egyháztörténeti összefoglaló munkájában, amikor azt írja, hogy a magyarságot az a veszedelem fenyegette, „teljesül ... a végleges és végzetes keleti orientáció”, minek következtében „a szakadárság és vele az elbalkanizálódás és elszigetelődés lett volna a magyarság sorsa is, ha Géza és István

véget nem vet a bizánci befolyásnak”. Korábban Szekfű Gyula adott hangot hasonló nézetének, miszerint a magyarságnak a beolvadás, pusztulás lett volna a sorsa, amennyiben Bizánchoz csatlakozik.

Ha figyelembe vesszük a szomszédos orthodox államok történetét, alapjában véve hasonló történelmet élt meg a magyarság is. Ami eltérés a magyar és e népek története között, hogy a bizánci egyházhoz csatlakozás révén a saját nemzeti kultúrájuk virágzott, a nemzeti nyelv fejlődött és ennek köszönhetően az eredeti kultúrájukból, hagyományaikból sokat megtudtak őrizni. „Ezt a felfogást ... ékesen cáfolja az a történelmi tény, hogy Kelet-Európában, közelebbről a Kárpát-medence környékén még egyetlen olyan nép sem pusztult el az évszázadok során, amelyik az ortodoxiát választotta. Erről egyértelműen tanúskodik az orosz, a román, a bolgár és a szerb nép eddigi históriája.” [KRISTÓ–MAKK 2001. 183.]

Végezetül azzal a gondolattal zárnám munkám, hogy bár a bizánci térítéssel elkezdett munkának a gyümölcsét a latin térítés tetőzte be, és a latin nyugat mellett kötelezte el magát a magyarság, e kettős identitású területen mindkét kultúra és vallás nyomot hagyott. Ennek tudatában nem szabad sem túlértékelni, sem alábecsülni egyik jelentőségét sem, hiszen múltunk része, melynek minél alaposabb, objektív megismerésére törekedni szükséges és az erre adódó lehetőségeket ki kell aknázni. Remélem, hogy munkám egy kis lépéssel közelebb vitt e célhoz.

III.

Témára vonatkozó tanulmányok

1. Beitrag zum Anhängsel von Piliny-Leshegy. In: *Studia Hungaro–Bulgarica I.* Red. Majoros, Henrietta – Révész, Éva. Szeged – Sumen 2007. 63–75.
2. A keleti keresztény temetkezési rítus X. századi sírleletekben. In: *Középkortörténeti tanulmányok 5.* Az V. *Medievisztikai PhD-konferencia* (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai. Szerk.: Révész Éva – Halmágyi Miklós. Szegedi Középkorász Műhely: Szeged 2007. 141–150.
3. Gedanken über die sog. 'Orans'-Handhaltung. In: *Studia Hungaro–Bulgarica II.* Sumen – Szeged 2008. 55–59.
4. Ein bulgarisch-ungarischer Dux, Petăr Deljan. In: *Българският език и литература на кръстопътя на културите. Международна конференция. Сегед, Унгария, 21–22 май 2007. г. том II.* Ред. Farkas-Baráthi, Mónika – Majoros, Henrietta. JATE Press: Szeged 2009. 82–90.
5. A keleti kereszténység: szerep, hatás vagy jelenlét? A veszprémvölgyi monostor. Székéltől Hispániáig. *Belvedere Meridionale XXI/1–2.* (2009. február–március) 52–64.
6. Bizánci kereszték a X–XI. századi sírokban. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6.* A VI. *Medievisztikai PhD-konferencia* (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Szerk. G. Tóth Péter – Szabó Pál. Szegedi Középkorász Műhely: Szeged 2010. 189–201.
7. Delján Péter herceg, bán, bolgár cár. In: „Fons, skepsis, lex.” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György. SZTE Történeti Segédtudományok Tanszék – Szegedi Középkorász Műhely: Szeged 2010. 361–372.
8. Die „Obulus”-Begrabungen als eine Gewohnheit des Orthodoxie. In: *Българският език и литература в славянски и в неславянски контекст. Международна конференция. Сегед, Унгария, 28 – 29 май 2009 г.* Ред. Farkas-Baráthi, Mónika – Majoros, Henrietta. JATE Press: Szeged 2011. 587–595.
9. Die Siegel der Bischofs von Turkia und die Rolle des Orthodoxie während des Milleniums in dem Ungarischen Königreich. In: „Pontes ad Fontes”. Sacred History in the Light of Auxiliary Historical Sciences International Conference Brno 7.–10. 9. 2010. Brno 2010 [2011]. [megjelenés alatt]

Témára vonatkozó előadások

1. 2007. június 7.: A keleti keresztény temetkezési rítus X. századi sírleletekben. / V. *Medievisztikai PhD-konferencia*. Szeged, 2007. június 7–8.
2. 2008. augusztus 5.: A Dél-Alföld és a keleti kereszténység. / *Őstörténeti találkozó és Jelenkoros Szabadegyetem*. Hódmezővásárhely, 2008. augusztus 2–9.
3. 2008. augusztus 9.: Magyar–bolgár–bizánci kapcsolatok. Szemelvények Petăr Deljan életéből. / „Koppány fejedelem igazsága” *symposium*. Balatonfenyves, 2008. augusztus 8–10.
4. 2009. május 28.: Die „Obulus”-Begrabungen als eine Gewohnheit des Orthodoxie. / *International Conference of Bulgarian Studies ”The Bulgarian Language and Literature in Slavic and Non-Slavic contexts”*. Szeged, 28th and 29th May 2009
5. 2009. június 4.: Zarándokkeresztek a X–XI. századi sírokban. / VI. *Medievisztikai PhD-konferencia*. Szeged, 2009. június 4–5.
6. 2009. július 17.: Téglás és téglakeretes temetkezések a Kárpát-medencében és a Balkánon. / *Őstörténeti találkozó és Jelenkoros Szabadegyetem*. Hódmezővásárhely, 2009. július 11–19.
7. 2009. november 14.: Téglás temetkezések a Kárpát-medencében és a Balkánon. / *RODOSZ konferencia*. Kolozsvár, 2009. november 13–15.
8. 2010. május 15.: Obulusos temetkezés mint keleti keresztény (ortodox) temetkezési szokás ? / „Szent és Profán”. A *Vallástudományi Társaság éves konferenciája*. Debrecen, 2010. május 14–15.
9. 2010. szeptember 7.: Die Siegel der Bischöfe von Turkei und die Rolle des Orthodoxie während des Millenniums in dem Ungarischen Königreich. / „Pontes ad Fontes”. *Kirchengeschichte im Lichte der historischen Hilfswissenschaften. Internationales Konferenz*, Brno 7.–10. September 2010.
10. 2011. május 27.: Die Orthodoxie im frühen árpádenzeitlichen Ungarn. Der derzeitiger Stand der Forschung. / *Международна научна конференция “Българският език и литература в европейското културно пространство: традиции и перспективи”* Сегед, Унгария, 26–27 май 2011 г.
11. 2011. augusztus 24.: Idő és emlékezet. A kora Árpád-kori keleti kereszténység. / A VII. *Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus*. Kolozsvár, 2011. augusztus 21–27.